

Анатоль Нікітчык   **БЕРАСЦЕ, МАЙ 1657 Г.**
 краязнаўца. Г. Берасце,   **ШВЕДСКІЯ НАМАГАННІ**
 Беларусь.   **І ТРАНСІЛЬВАНСКАЯ**
    РОСПАЧ

Słowa kluczowe: Другая Паўночная вайна (1655–1660) | Берасце | замак берасцейскі | фартыфікацыя | Дальберг | Ракацы | druga wojna północna (1655–1660) | Brześć | zamek brzeski | fortyfikacje wczesnonowoczesne | Erik Dahlbergh | Jerzy II Rakoczy

Anatol Nikitczyk: w 1984 r. ukończył brzeską politechnikę (obecnie BrGTU), na której uczelni jest zatrudniony od 1977 r. w dziale wydawniczym. Badania nad historią regionalną prowadzi od 2002 r. Strefa zainteresowania: początkowy okres historii Brześcia, okres miasta w dobie księstwa Włodzimiersko-Wołyńskiego, brzeskie świątynie, topografia, czas „potopu” szwedzkiego i moskiewskiego. Autor 14 publikacji naukowych. Obecnie przeprowadza badania nad brzeską cegłą-palczatką (XIII–XVIII w.).

Горад Берасце і Другая Паўночная вайна (1655–1660 гг.), якой у гістарычнай літаратуры нададзены гідранімічны тэрмін «Патоп», цесна звязаны паміж сабой авантурызмам палітычных амбіцый, хуткім іх крахам і стратай заваяванага, нетрывіальнымі мілітарнымі падзеямі і фартыфікацыйнымі мерапрыемствамі, удзелам у авалоданні Берасцем вядучых гульцоў палітычнага тэатру Еўропы другой пал. XVII ст. Вайна, распачатая з нагоды станоўчых прэтэнзій польскага караля на шведскую Карону, а таксама спробай недапусціць уплыў Маскоўскага княства на Балтыку, стварала надзіва моцную камбінацыю сіл вакол Рэчы Паспалітай. Для г. Берасця вайна фактычна завершылася з капітуляцыяй гарнізона, а палітычна, праз некалькі год, – падпісаннем мірнага дагавора з Даніей у аліўскім кляшторы, пад Гданьскам 3 мая 1660 г. Аб нейкіх істотных страхах сярод месцічаў і вайсковых абаронцаў горада Самуэль Пуфендорф не паведамляе. Верагодна, загінула

толькі «трое райтараў з упландскага палку¹», як натое генерал-квартир-майстр-лейтэнант Эрык Йонсан Дальберг у сваім «Дзённіку». Далей Берасця ў сферу інтарэсаў шведска-мадз'ярска-казацкай кааліцыі не трапіў ні адзін горад ВКЛ.

Літаратура тэмы мае развітую бібліяграфію. Тэма Берасця гэтага часу лёгка пазнаваецца ў працах Ю.І. Крашэўскага, М.С. Грушэўскага, М. Балінскага, П.В. Баброўскага, Ю. Ясноўскага, А. Мальцава, Л. Забароўскага, Л. Кубалы, С. Гэбеі, А. Катлярчука, К. Лапатэцкага, Я. Пласінскага, А. Рахубы, Г. Сагановіча, В. Гарабця, А. Гурбыка, А. Гладышчука, І. Лауроўскай, Е. Дзюлаі, А. Варабья і інш. Часткова пададзена ў шматлікіх дыярыушах, мемуарах, дзённіках, хроніках, актавых першакрыніцах. Асобным рэгістрам выступае калекцыя шведскіх мап па Берасцю сярэдзіны XVII ст.

Трагедыя пачыналася аптымістычна. Ў лістападзе 1656 г. быў заключаны трохбаковы дагавор, падпісаны паміж Трансільваніяй, Швецыяй і Запарожскімі казакамі ў мястэчку Раднотц (зараз Samos Ujvar у Румыніі), які ў студзені 1657 г. быў ратыфікаваны. Трансільванія атрымлівала Малую Польшчу, Чырвоную Русь, Мазоўша, Літву, Валынь і Падоллю; Швецыя – Інфлянты і Прусію; казакам Багдана Хмяльніцкага застаўлялася Ўкраіна правага берага, па так называемую Чарту; князю Багуславу Радзівілу гарантавалася захаванне валоданняў.

Апошні дзень 1656 г. (31 снежня) зафіксаваны тройкай неардынарных падзей: ў дзень смерці ў Тыкаціне гетмана вялікага Літоўскага Януша Радзівіла, князя на Біржах і Дубінках, правіцель Трансільваніі Д'зэрдзь (Гяоргі, Юрый) II Ракацы падпісаў Акупацыйны маніфэст, і таго ж дня Б. Хмяльніцкі ўніверсалам пазначыў свой удзел у сумесным паходзе.

Акупацыйны маніфэст

Юрый Ракацы, ласкай Божай Князь Сяміградскі, Часткі Каралеўства Вянгерскага Правіцель і Граф Тэкельскі, ўсім разам і кожнаму паасобна, каму аб гэтым знаць след, а менавіта Дзяржавам, Урадам, Начальнікам і ўсім абывацелям шанюўнага Каралеўства Польскага, да якіх гэты наш універсал прыйдзе, апавяшчаем, што калі ўрады Каронныя, бачачы схіленую і вогуле прыходзячую да упадку Рэч Паспалітую сваю, апошнімі, праз вялікага пас-

¹ А. Белы, *Невядомыя эпізоды «невядомай вайны». Ваенныя дзеянні Швецыі супраць ВКЛ у 1656–1657 гг. вачыма Эрыка Дальберга*, «Спадчына» 1999, № 3, С. 128.

Мал. 1. Князь Д'зёрдзь II Ракацы (1648, партрэт невядомага мастака)*: *Princeps Transylvaniae, Moldaviae Dux, Comes Palatinus Transalpinensis Partium Regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes.*

* *Kereszt és félhold: a török kor Magyarországon: 1526–1699, Budapest 1999, p. 151.*

ла свайго на пэўных умовах нам падаравалі: таму па даўнім і без сумневу законным наследным нашым к паважанаму Народу таму распалажэннем і жаданнем дагадзіць, і перш за ўсё па хрысціянскай набожнасці і спачуванню, абуранае становішча таго так слаўнага сабой Каралеўства і войскамі Нашымі за дапамогай Божай супакоіць пастанавілі і за неабходнасць прыймаем, усім па-сяброўскі нагадаць і папярэдзіць, каб пасля адчытання таго нашага ўніверсала, хто жонак, дзетак, добраў і маёнткаў сваіх цэласць і бяспеку кахае, калі дасць Пан Бог, шчасліва з войскамі нашымі да межаў польскіх прыбліжацца будзем, да нас найперш імкнуліся і сваю добразычлівасць нам, тым ці іншым спосабам выказвалі, а хто б яго прыняццю супраціўляўся і той нашай ласкай пагардзіў, не Нам і не той шчырай інтэнцыі Нашай, то нехай улічваюць, калі б вайна і часоў нынешніх замяшанне нешта камусьці непрыемнага прынясуць. Каб ўсіх, каторыя пад нашу абарону будуць імкнуцца, хацеў бы ласкава і з ахвотай прыймаць, у цяперашніх бедах і замешках ваенных абараняць, і парушаныя вольнасці, колькі Намі будзе (магчыма) аднавіць; а перш за ўсё свабоды сумлення поўныя усталяваць – шчыра абяцаем. Старацца аб гэтым з дапамогай Божай, толькі жадаю, каб мілы спакой завітнеў і публічная і асабістая бяспека дасканалому таму Каралеўству Намі былі павернута, што для лепшай веры і пераканаласці, Рукою Нашай падпісываем і пячатку Нашу прыціснуць загадалі. Дано ў Манастырскім замке дня астатняга снежня Лета Божага 1656 г. Юрый Ракацы. Міхал Мікеш Канцлер².

Намер князя Ракацы вызваліць богабязную тэрыторыю Рэчы Паспалітай ад неправільнай веры абвешчаны прама і атварта, не вызывае ў яго сумнення ў правільнасці выбранага спосаба абароны. З улікам гэтага факта прысутнасць князя ў месце латэнтнага пратэстантызма даецца трактаваць больш вызначальна.

Універсал Б. Хмяльніцкага свае намеры пазначае ў жорсткай форме.

Богдан Хмельницкий, гетман з войском Его Царского Величества Запорозским. Всем в обец и каждому зособна, кому о том ведати належит, вше-

² L. Kubala, *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego*, Lwów 1910, С. 428–429; W. Kochowski, *Annalium Poloniae climacteris secundi, regnante Joanne Casimiro*, Cracoviae 1688, С. 195–196; J.K. Plebański, *Jan Kazimierz Waza, Marja Ludwika Gonzaga: dwa obrazy historyczne*, Warszawa 1862, С. 289–292; *Transsylvania et bellum boreo-orientale, Acta et documenta*, t. II, editio S. Szilágyi, Budapest 1891, С. 129–130; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX-2 (Роки 1654–1657), Київ 1997, С. 1313.

лякого стану и кондыцыйи людем, кому толко сее наше показано будет писанье, до ведомости доносим, иж мы, посылаючи войска наши Запорозские, жебы се злучыли з войсками князя его милости Семиградского и там шлы, где оным указано, теды уверняем ласкою нашою, же хто колвек горнутисе меет до войска Запорозского, абы найменшее кривды не мел ни од кого и назначонный высланный наместник наш того постерегти мает, жебы никому утяженья не було, хто пры ласце нашой и войску Запорозском зоставать будет, спротивных теж и войску Запорозскому не зычливых и не прыхилных росказалисмо громить, счо иначе не мает быть над росказанье наше. Дан в Чигирине, 31 декабря 1656. У того универсалу при печати притисненой подпис руки тыми словы: Богдан Хмельницкий рука власная³.

Дарэчы будзе нагадаць некалькі вузлавых падзей, якія дастатня ярка ілюструюць берасцейскую тэму напярэдадні вайскавай барацьбы за яго.

7(17) красавіка 1657 г. сустрэча хаўрусных войск пад Цьмелувам (к. Апатава). Самуэль Пуфендорф адзіны раз у кнізе падае персанальны склад камандуючых венгерскім войскам, валашскімі і казацкімі харугвамі.

Пасля Ракацы, Кеміні Янаш (*Kemini Janos*), які камандаваў ўсёй арміяй; потым Эцьен Петкі (*Etienne Petki*), Вялікі Маршал; потым ішоў Мішэль Мікес (*Michel Mickes*), Канцлер (*Chancelier*), шаноўны чалавек зрэлага ўзросту; за ім Томас Найгі (*Thomas Naigi*), Лейтэнант Генерал, які камандаваў правым крылом; Балтазар Кемені (*Balthazar Kemini*), які камандаваў левым крылом, са званнем Обер Шталмайстар (*Grand Escuyer*); Этьен Эбені (*Etienne Ebeni*), шталмайстар (*Escuyer*) у чыне Генерал Майора; Андре Поппа (*Andre Poppa*) Віце Маршал. Генерал Себескі (*Sebeski*) камандаваў пяхотай і Валахамі (*Walaques*). Палкоўнік Гаўдзі (*Gaudi*) нямецкім войскам (*Allemandes*). Габрыэль Бакаш (*Gabriel Bacos*) камандаваў Гайдукамі (*Heidons*) і Сіцылійцамі (*Siciliens*), ўсе людзі красівыя, добра зложеныя, але малавопытныя ў мастацтве вайны, і на якіх кароль не вельмі разлічваў. Тыя, хто камандаваў казакамі: Антон Здановіч (*Antoine Zdanouic*) іх Генералісімус (*Generalissime*), Саліман (*Soliman*), Турак па нацыянальнасці, але ведаў латынь і іншыя мовы і вельмі прыемны ў манерах, Фрац

³ Акты Виленской археографической комиссии в 39 тт., т. XXXIV, Вильно 1909, С. 96.

Ферэнс (*Fraz Ferens*) з Траса, да таго ж, Мусульманін па Веры (*Magometan de Religion*) і вядомы военачальнік, Крыцкі (*Kritzki*) Скарбнік (*Threforier*), чалавек асцярожны і спрытны⁴.

У той жа час, каля 9(19) красавіка, сувязныя далажылі, што Палякі напалоханыя хуткім прасуваннем караля, заставілі намер пераходзіць Віслу, і што яны пайшлі па рацэ Буг, каб перайсці яе ў Брока (*Brock*), і што Чарнецкі адзін пайшоў на Варшаву з некалькімі палякамі і татарамі, каб прыяднацца да Яна Казіміра (*Jean Casimir*) за Віслай, што вымусіла змяніць намер караля і заставіць абоз у Мінску. Ён загадаў графу де Вальдэку і Яну Георгу (*Jean George*) прынцу Анхальтскаму з дзюжынай эскадронаў і Габрыэлю Бакашу з трыма тысячамі венграў паспрабаваць захапіць Чарнецкага ў час перахода праз раку. 21 красавіка Кароль са сваёй стараны з Ракацы пайшоў к Венграву і так, як ён подазраваў, што частка арміі ворага заставалася яшчэ там, ён умацаваў авангард, пад камандай полкоўніка Шэнлебена (*Schoenleben*), чатырма сотнямі кавалерыстаў, да якіх Ракацы прыяднаў 20000 коней, сам ён быў змарнелы такой колькасцю людзей. Але калі яны прыйшлі ў Венграў, даведаліся, што палякі ужо перайшлі Буг у Брока, такім чынам, не засталася надзеі іх нагнаць, а кароль ня мог іх пераследваць у Брока з-за стомленнасці войскаў і без таго, каб даць час ворагу дайсці да Берасця, дзе быўгалоўны збор Польскага войска. Але як пазналі ад некалькіх габрэяў у Венграве (*Waingronn*), што ў Крэмне (*Czremin*), які знаходзіўся ў чатырох мілях ад яго, можна была лёгка перайсці Буг, таму што воды там былі нізкімі. Кароль, які хацеў ісці прама ў Берасце, адправіў Эрыка Дальберга са 120 салдатамі шведскай кавалерыі і 600 чалавек арміі Ракацы, каб выявіць брод каля Крэмя (*Krzemin*), які знайшоў яго такім, як гэта апісвалі габрэі з Венграва. Ён там захапіў некалькі атрадаў польскай шляхты, якія спрабавалі усталяваць пост, разбіўшыся на часткі, ён захапіў адзінаццаць палонных, па дакладзе якіх кароль ліслівіў сябе надзеяй, што вораг не зможа выслізнуць ад яго. Даведаліся таксама, што пяць іншых атрадаў кавалерыі занялі пасады ў іншых месцах на тым баку Буга і што было лёгка іх захапіць, пераходзячы гэтую раку ў Грудку (*Grudec*). Кароль адправіў туды Лейтэнанта Палкоўніка (*Lieutenant Colonel*) Бухвальда (*Buchvald*) с вялікім атрадам,

⁴ S. Pufendorf, *Histoire du regne de Charles Gustave, roy de Suède comprise en sept commentaires enrichis de tailles douces: Traduite en françois sur le latin*, Nuremberg 1697, s. 306–307. Пераклад з французскага на рускі С. В. Венсковіч. Пераклад на беларускую мову аўтара, публікуецца ўпершыню.

але гэта прадыпрыемства не ўдалося, бо палякі здагадаліся, бачачы пыл, які ўздымалі шведы, што яны былі недалёка, і палякі адступілі ў больш бяспечнае месца, за выключэннем некаторых, больш павольных, якіх альбо падзялілі на часткі, альбо захапілі ў палон. Гэтыя апошнія распавялі каралю, што маецца 30 атрадаў польскай кавалерыі за паўтары мілі адсюль, да чаго іншыя дадалі, можа быць і ілжыва, што ўся варожая армія знаходзіцца недалёка⁵.

22 красавіка / 2 мая. Але тыя, каго граф Вальдэк адправіў наперад, гналі атрад татары і ў Чэрске [Czirsca] дзеве тысячы кварцяных [quartians] рухаліся да Віслы з такой упартасцю, што большая іх частка патанула. У той час, як два князя-саюзніка стаялі лагерамі адзін у Крэмна, а іншы ў Грудку, абоз Ракацы прыбыў, і адначасова даведаліся з Янава, што вораг зняўся з лагера ў Берасці [Brestie] і падзяліўся: Сапега пайшоў з літоўскімі войскамі ў Камянец, які знаходзіўся ў трох мілях адсюль, Патоцкі пайшоў па дарозе на Сандамір [Sendomir] з польскімі войскамі і што яны пакінулі 2000 чалавек гарнізона ў Берасце. Кароль быў вымушаны змяніць дзеянні і прапанаваў Ракацы з казакамі пераследваць ворага ў Камянцы, у той час як ён будзе рабіць аблогу Берасця, ці наадварот. Але так як Ракацы баяўся гэтага падзелу, ён хацеў бы, у выпадку калі вораг не спыніцца ў Камянцы, весці аблогу разам з каралём, спадзяючыся, што гэта будзе спосаб уцягнуць палякаў у бітву, калі толькі яны захочуць прыйсці на дапамогу такому важнаму месцу⁶.

Згадку гэтага партызанскага маршу, задуманага з намерам выматаць ворага і яго ўдзельнікаў знаходзім у Дыярыгушы Тэадора Гераніма Абуховіча, кашталяна Наваградскага, старасты Цырынскага, малодшага брата Міхаіла Леона, стражніка ВКЛ. Філіп Казімір Абуховіч⁷ пасля паразы войска РП у бітве пад Варшавай у ліпені 1656 г. адвдзіў літоўскае войска за Буг, у Берасьце. У горадзе лёс прыгатаваў яму апошняе выпрабаванне, якое ён, на жаль, не перажыў.

⁵ Ibidem, Lib. IV, § 15, S. 307–308. Пераклад з французскага на рускі С. В. Венковіч. Пераклад на беларускую мову аўтара, публікуецца ўпершыню.

⁶ Ibidem, Lib. IV, § 15, S. 308–309. Пераклад з французскага на рускі С. В. Венковіч. Пераклад на беларускую мову аўтара, публікуецца ўпершыню.

⁷ Філіп Казімір Абуховіч, ваявода Смаленскі, на долю якога выпала задача Смаленскай фартэцыі ў 1654 г., быў асабіста знаёмы з каралеўскім фартыфікатарам Янам Якубам Банеллі, умацоўваўшым пашкоджаны смаленскі замак і некалькі разоў быў амаль не забітым казакамі.

Года 1656 дабрадзею Бацька мой Філіп Казімір Абуховіч Ваявода Смаленскі пасля транзакцыі (сутыкнення) пад Варшавай правёў войска ВКЛ, якім камандаваў, на той час ад Я.М. Пана Паўла Сапегі Ваяводы Віленскага і Гетмана Літоўскага, ў Берасце, там жа ў Берасце захварэў, да гэтага цягнуў на камень, а потым і гарачка далучылась, два тыдні цяжка хварэў, б верасня таго ж года доўг смерцю заплаціў, душэ якога дай Божа, вечны супакой⁸.

З 1 (10) па 6 (16) мая войскаў шведскай кааліцыі ў ваколіцах горада не было⁹. Далей, да самага апанавання горадам і замкам (11–13 мая н. ст.¹⁰) аб'яднаным войскам і яго здачы 16/26 траўня, амаль штодзённа, вакол яго канцэнтруюцца падзеі, напоўненыя рэгулярнымі пасольствамі паміж галоўнымі удзельнікамі. Ў кожнага свае інтарэсы, паўнамоцтвы, мэтады і рэсурсы.

4 (14) мая кн. Юрый Ракацы адпраўляе ліст сваёй маці з-пад Гарадка на Бузе.

Ў аўторак (28 красавіка / 8 мая) ужо тыдзень таму, як мы з каралём пакінулі нашы вазы і пяхоту, а самі, толькі з драгунамі, лёгкімі гарматамі і пешым войскам пайшлі на непрыяцеля. Рабілі вялікія маршы, не толькі днём, але і ўначы, але ўсе намаганні былі марнымі – мы яго не дагналі. Казакі і Валахі пайшлі адной дарогай, мы з каралём другою, падышлі да праціўніка на тры мілі, некалькі сотняў нашых вершнікаў нават ўдарылі на іх заднія палкі, шмат літоўскага войска пабілі і ўзялі ў палон; але ўласна войска ўжо перад тым дайшло да фартэцыі на літоўскай мяжы – да Берасця, што хоць і ляжыць у Літве, але аддалена ад нас (толькі) на 12 польскіх міль. Чакаем нашу пяхоту і абоз, – пакуль яны падыдуць; калі воўраг будзе чакаць, то мы нападзем – нават хутчэй чым прыйдзе пяхота¹¹.

⁸ *Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku posługujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe*, wyd. M. Baliński, Wilno 1859, S. 53.

⁹ K. Łopatecki, *Fortyfikacje Brześcia Litewskiego w dobie II wojny północnej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2007, t. 43, s. 169.

¹⁰ У даследаваннях па гісторыі Берасця, якія звяртаюцца да дакументаў розных дзяржаў, летапісчэнне у якіх вялося па розных календарых, і для таго, каб пазбегнуць часовых непаразумеў, рацыянальна паказваць абедзве даты. Далей у артыкуле паказваюцца храналагічныя пазнакі абедзвюх календароў: старага і новага (у дужках).

¹¹ *Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria*, T. XXIV: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése*, Budapest 1875, S. 518; М. Грушевський, *Історія ...*, С. 1398.

Толькі 7 (17) мая шведскі генерал фон Вальдэк накіраваўся з Семятыч пад Бярэсце. 7 (17) мая. *Захопліваюць Берасце*. Загаловак параграфу з такой назвай не з'яўляецца паведамленнем, якое пад гэтым днём (7 мая) кажа аб займанні горада, што часта сустракаецца ў публікацыях. Гэты заглавак трэба разумець так, што 7 (17) мая пачаліся ваяванні падзеі, звязаныя з непасрэднай аблогай і здачай горада і замка. Менавіта пра гэта распавядае тэкст:

HISTOIRE DU REGNE ... (фр. 1697), *Herrn Samuel Freyherrns ...* (ням. 1697) – *De Rebus ...* (лат. 1696, 1729), *Sedem ksiąg o czynach ...* (пол. 2013), напісаны С. Пуфендорфам. Такім чынам, *Кароль і Ракацы, перайшоўшы Буг, пайшлі прама ў Берасце, але наколькі Кароль не ведаў добра тапаграфію гэтага месца, адправіў наперад Графа Вальдэка (Comte de Waldec) і Якаба Казіміра дэ ла Гардзі (Jacob Casimir de la Gardie) з сям'ю тысячамі вершнікаў, каб даведацца пра месца. Так як яны самі не ведалі шлях, а моцныя дажджы рабілі наветра асабліва цёмным, яны апынуліся перад варотамі горада, перш, чым яго ўбачылі, яны былі ўжо ў перашкоды перад мастом (barriere du pont), перш чым іх ўбачылі людзі ў горадзе; калі б яны ведалі тапаграфію і стан гэтага месца, яны маглі б стаць яго гаспадарамі без вялікага супраціву. Аднак, іх прыбыццё нарабіла шуму ў горадзе; апынуўшыся так блізка да ўмацаванняў, яны былі адкрытыя не толькі агню з гармат, але і мушкетаў, таму граф Вальдэк адыйшоў на адлегласць, якая не дазваляла ворагу прычыняць ім непакой. Вораг запаліў агонь у прадмесці, робячы выгляд моцнага супраціву. Але Кароль вырашыў аблажыць гэта месца, асабліва, калі ён даведаўся, што Сапега сышоў з Камянца на Валынь. Бо палякі не жадалі ўступіць у бой, адчуваючы сябе слабымі, яны хацелі захаваць сябе для больш лепшых выпадкаў, не сумняваючыся, што такія вялікія арміі стомяцца ад доўгіх маршаў, або што, размяшчаючы, доўгі час на адным месцы, яны загінуць ад недахопу харчу і корму для коней. Тады кароль паставіў батарэю перад горадам каля рова¹².*

10 (20) мая, нядзеля. Генерал Эрык Ёнсан Дальберг, вяртаючыся з Высокага (каралеўскай стаўкі за 6 міль ад Берасця), так апісвае падзеі:

¹² S. Pufendorf, *Histoire ...*, Lib. IV, § 15, S. 309. Пераклад з французскага на рускі С.В. Венсковіч. Пераклад на беларускую мову аўтара, публікуецца ўпершыню.

*Кароль Яго Міласць загадаў маршыраваць нашым драгунам, венгерскай пяхоце, усёй артылерыі, і з усім імпэтам ударыць па гэтай крэпасці. Што і адбылося, як толькі я прыбыў на месца*¹³.

11 (21) мая, панядзелак. Войскі кааліцыі падцягваюцца да горада, пачатак аблогі:

*але як Шведы і Угорцы сталі рыхтавацца да аблогі, прыцягнулі артылерыю і пачалі кананаду, гарнізон адбіваць наступ не адважыўся і адразу заявіў жаданне да перамоваў, а далей і да капітуляцыі*¹⁴.

Самыя каштоўныя падрабязнасці трох трагічна – знамянальных дзён з 11 па 13 мая – кароткага магутнага артылерыйскага абстрэлу і затым капітуляцыі горада – ўтрымліваюцца ў тэксце С. Пуфендорфа, як раней было адзначана, з выкарыстаннем звестак Э. Дальберга. Пуфендорф пад 11 (21) мая піша:

*Пасля таго, як некаторы час абстрэльвалі сцены з гармат, Кароль адправіў трубача, каб вымусіць губернатара здацца, на што абложаныя, у якіх ужо стала не хапаць адвагі, адказалі адразу, што калі б ім даслалі закладнікаў, яны са свайго боку паслалі б сваіх, каб узгадніць артыкулы капітуляцыі. Шведы перапынілі агонь перш чым прыбыў Кароль, адправілі спешна Маёра Генерала Нямірыча (Major General), Лейтэнанта Палкоўніка Путкамера (Lieutenant Colonel) і Дальберга да абложаных, якія са свайго боку адправілі трох афіцэраў у шведскі лагер. Шведскія закладнікі, бачачы разгубленасць палякаў, заклікалі іх здацца, у той час як іх дэпутаты настойліва патрабавалі, каб ім далі сысці з гонарам, абяцаючы пераканаць Сапегу з Літоўскімі войскамі здацца Каралю. Кароль загадаў ім прадставіць іх прапановы ў пісьмовым выглядзе, пасля чаго яны сьцілі, а шведскія закладнікі вярнуліся ў лагер. Аднак, гэтыя дзве вялікія арміі атачалі горад, каб яго палохаць, наколькі Кароль лічыў, што абложаныя прыкідваліся, каб выйграць час; ён яшчэ раз адправіў трубача, каб ведаць іх рашэнне, што прымусіла Губернатара гэтага горада Савіцкага*¹⁵ (Savvitzki Gouverneur de la place) прыйсці ў лагер Караля з некалькімі два-

¹³ А. Белы, *Невядомыя эпізоды ...*, С. 114–129.

¹⁴ М. Грушевський, *Історія ...*, С. 1398.

¹⁵ Пад час аблогі ваяводам Берасцейскім быў Максыміліян Бжазоўскі (1653–1659), кашталянам мянаваны Малхер Станіслаў Савіцкі (1652–1666), ваяводам Берасцейскім стаў пазней (1666–1668).

ранамі (Gentilshommes), каб прасіць спыніць агонь да таго часу, пакуль яны змогуць урэгуляваць умовы, пры якіх яны хацелі здацца; для гэтага Кароль даў ім час да вечара (г. зн. 11 мая, заўвага мая). Але, так як ён не мог заставацца доўгі час у Польшчы з-за наступу Даніі, і каб прыспешыць абложаных, ён працягнуў ўсю ноч размяшчаць батарэі і падыходзіць бліжэй, не здзяйсняючы, аднак, ніякага збройнага нападу на абложаных, якія перапрашалі за тое, што артыкулы капітуляцыі не былі яшчэ скончаны¹⁶.

З дапамогай працы С. Пуфендорфа разгадана даўняя гарадская загадка – ці была наогул аблога, г. зн. абстрэл горада артылерыяй і самае цікавае у гэтым выпадку, ці быў абстрэл замкавых сцен. Тэкст адназначна даводзіць, што цяжкая венгерская асадная артылерыя працавала па замкавым ўмацаваннем некаторы час у першай палове дня ў панядзелак 11 (21) мая, да першых парламентарыяў, што пацвярджае і Дзённік Э. Дальберга. Абстрэл вёўся з узвышэння з паўночнага боку з дванаццаці аблогавых гармат, якія венгры прыцягнулі на валах. З-за павольнай хуткасці перамяшчэння абозу яго прыходзілася стала чакаць, як паведамляе С. Пуфендорф. Цікава тое, што на гравюры № 52 *Urbs et Castellum ...* у *HISTOIRE DU REGNE ...* венгерская артылерыя працуе пад шведскім прапарам. Сама ж шведская батарэя, згодна легенды гравюры, была ўладкавана з заходняга боку, па тракце Пясэцкім. Э. Дальберг так распавядае аб збудаванні апрошаў:

Паколькі абаронцы крэпасці ня выглядалі шчырымі ахвотнікамі здацца, то мне было загадана ў тую самую ноч пачаць будаваць шанцы на другім беразе ракі Мухавец, што я і выканаў, хаця ноч была кароткая; разам з шанцамі была ўзведзена і батарэя, якую Яго Каралеўская Міласць асабіста зранку агледзеў. Кароль Яго Міласць і я ехалі ўдвух; паколькі ішоў невялікі дождж, на ім быў мой плашч і капялюш, а на мне капялюш ягоны, каралеўскі, з чорным плюмажам, які ён насіў зазвычай. І ўзышоўшы на шанец, Кароль Яго Міласць убачыў, якія блізкія непрыяцельскія пазіцыі і як яны ўладкаваныя. Дзякуй Богу, не выбухнула ніводнага стрэлу, які б мог нанесці шкоду¹⁷.

¹⁶ S. Pufendorf, *Histoire ...*, Lib. IV, § 16, S. 309–310. Пераклад з французскага на рускі С.В. Венсковіч. Пераклад на беларускую мову аўтара, публікуецца ўпершыню. Por. K. Łopatecki, *Prace kartograficzne wykonane na ziemiach Rzeczypospolitej przez szwedzkich inżynierów wojskowych w XVII stuleciu*, «Studia i Materiały do Historii Wojskowości» 2009, t. 46, s. 69.

¹⁷ А. Белы, *Невядомыя эпизоды ...*, С. 114–129.

Паведамленне пра кананаду ўяўляе прыкладны характар, бо дае падставу шукаць археалагічныя сляды гэтай падзеі. Пры тым размяшчэнні венгерскай артылерыі, што паказана на гравюры, абстрэлу магла падвергнуцца толькі паўночная сцяна замка, што абнадзейвае намаганні ў пошуку слядоў гэтага абстрэлу (аскепкі, ядра і т. п.).

12 (22) мая, аўторак.

На наступны дзень, паколькі бачныя былі яшчэ і чатыры разгорнутыя батарэі, абложаныя накіравалі некалькіх людзей у лагер Караля, каб Кароль ведаў, што яны дзейнічаюць чыстасардэчна. На працягу гэтага дня яны скончылі складанне капітуляцыі з людзьмі, якіх ім даслаў Кароль, а так як набліжалася ноч, яна не магла быць падпісана. У той жа час шведы працягвалі падыходзіць да рова, рабіць іншыя іх працы¹⁸.

Саюзнікі Карла X, трансільванцы і прускія генералы, адчулі нечаканы паварот у змене далейшай мэты шведскай арміі, пасля таго, як даведаліся што Данія аб'явіла вайну Швецыі. Карл X вырашыў пакінуць у Берасце саюзнікаў, а шведскай арміі неабходна было тэрмінова вяртацца. Рэакцыя курфюрста Брандэнбургскага Георга Фрыдрыха была адэкватнай падзее. Ён пакідае саюз і вырашае выйсці з яго, адмаўляючыся ўдзельнічаць у аблозе Берасця. М. Грушэўскі піша:

Курфюрст вырашыў адразу ж выйсці з лігі, рашуча адмовіўся ад прапановы Карла Густава – аблажыць сваім войскам Берасце, поўным ходам павёў раней пачатыя перамовы з Янам Казімірам і скончыўшы іх у верасні вельмі карысным для сябе саюзам з Польшчай супраць Швецыі¹⁹.

Шведскі рэзідэнт Генрых Цэлястын фон Штернбах (Henryco Coelestino de Sternback), асабіста назіраўшы ваенныя дзеянні вакол горада і замка, даносіць Карлу Густаву з Берасця 12 (22) мая:

Раздзел арміі князь адчуў асабліва моцна, так, што ў размове на гэтую тэму вочы яго пачалі плакаць, калі ён паведамляў, што ў яго вайсковых гэта выкліча няўпэўненнасць. Нагоды, на якіх Ваша Вял[ікасць] лічыць неабходным асабіста прыбыць у Прусію, вядомыя толькі вам, але становіш-

¹⁸ S. Pufendorf, *Histoire ...*, Lib. IV, § 16. – S. 310. Пераклад з французскага на рускі С.В. Венсковіч. Пераклад на беларускую мову аўтара, публікуецца ўпершыню.

¹⁹ М. Грушевський, *Історія ...*, С. 1406.

ча тутэйшых краёў і польскай арміі вядомыя нам абодвум – ён заўважае пра чуткі ў Львове і ў Любліне, што Казімір з бооо ідзе да Любліна, каб злучыцца спачатку з Патоцкім, а потым з татарамі – пра якіх у Львове кажуць, што яны ўжо ў Малдавіі. Далей, як бы скардзячыся, ён (Ракацы), сказаў мне, як шмат Валахаў адступіла ад маёй арміі, каб ісці з Вашай Вялікасцю. ... Я растлумачыў яму магчымасць гэтага – бо яны ж нічым не звязаныя людзі; нагадаў, што я ўжо ўзяў з іх слова. На гэта ён мне не мог нічога адказаць, толькі паўтарыў двойчы: «хай Я[го]. Вял[ікасць] таго не робіць». Адрозж пасля ўсяго былі казацкія афіцэры, ці была пра гэта размова, гэта я сёння выведаю. Са мной, як я вяртаўся ўчора, сустрэўся Тракс Ферэнц і па сваёй ініцыятыве выказаў жаданне службыць я. вял. Пакідаю на суд в. вял., ці можна далей працягваць гэта, не звяртаючы ўвагу на незадаволенасць князя, а сам цалкам выступаю за тое, каб в. вял. ад гэтага не адыходзілі. Па-першае – каб князь не ўзяў у галаву, што ён можа ва ўсім звязаць в. вял. Па-другое – каб в. вял. мог далей мець адносіны з мясцовымі казакамі і асцярожна іх аддзяліўшы ад угорцаў, трымаць пры сабе. Па-трэцяе – на казакоў можна больш пакласціся (бо у той час паміж Валахамі з'явіўся падазроны рух на карысць фаміліі Басарабаў)²⁰.

Данясенне Х. Ц. Штернбаха, акрамя падрабязнасцяў закісання ў войсках Ракацы, выпадкаў дэзертырства, пераходу некаторай часткі арміі князя на шведскі бок, прынцыпова важнае яшчэ і з храналагічнага боку. На падставе ліста з горада, датаванага 12 (22) мая, можна канстатаваць, што ў пазначаны дзень шведскага караля Карла Густава ў горадзе ўжо не было, інакш, навошта пісаць ліст і адпраўляць ганца, калі прасцей прыйсці ў каралеўскі намёт і далажыць аб усім асабіста і аператыўна. Паведамленне Х. Ц. Штэрнбаха ад 12 (22) мая, якое мы не маем права не ўлічваць, уваходзіць у супярэчнасць з іншым дакументам *Accords Puncta*, датаваным 16 (26) мая з Берасця і ўзгодненныя каралем. Растлумачыць гэта можна.

13 (23) мая, серада.

На наступны дзень, раницай, капітуляцыя была падпісаная. Яна сведчыла, што ўвесь вайсковы рыштунак і правіянт застаюцца ў горадзе, гэтак жа як і салдаты, якія раней служылі шведскаму Каралю, Ракацы і Радзівілу, і

²⁰ *Transsylvania et bellum ...*, С. 287–289; М. Грушевський, *Історія ...*, С. 1406–1407.

што іншыя сьдуць згодна ваенным звычайам і будуць адпраўлены да Брусау (Brusau). Такім чынам, Берасце, месца такое важнае, здалося Каралю, ня адважыўшыся абараняцца, хоць мела 2300 чалавек гарнізона (deuxmille trois centhommes de garnison), з іх 660 (six cent soisante) чалавек было з Нямецкага войска. У гэтым горадзе 40 артылерыйскіх гармат (quarante pieces d'artillerie), 17 бочак пороху (dix sept tonneaux poudre), вялікая колькасць праявенту²¹.

Пры выданні тома, хутчэй за ўсё, быў ужыты абдрук у першай літары, якая не дае магчымасць растлумачыць слова *Brusau*. Існуе нават меркаванне, якое асацыюе гэтае слова з прудом (P)²², але гэта не так. Гаворка ідзе пра мясцовы тапонім, што выцякае з сэнсу фразы. Такі тапонім ужыты ў кнізе ўпершыню і адзіны раз. Сэнс яго тлумачыцца іншым дакументам – *Accords Puncta* ад 16/26 мая, дзе гаворыцца: ... *wollen Ihre Kön. Maytt. Nebst dem Fursten von Siebenbürgen 300. Reutr verordnen, welche sie bis Pruzan begleiten sollen*²³. Гаворка ідзе пра г. Пружаны, якімі валодаў літоўскі гетман П. Я. Сапега.

У гэты ж дзень права распараджацца горадам і замкам было прадастаўлена князю Ракацы. Гэтай падзеі прысвечаны асобны сюжэт гравюры: ў правым ніжнім куце ўнізе і ніжняй картушы, у якой пералічаны 9 намаляваных на гравюры персаналій. С. Пуфендорф так апісвае гэты момант:

Нямецкія войскі і б'ольшая частка палякаў здаліся добраахвотна Каралю, польскія афіцэры павялі з сабой вельмі мала людзей. Горад быў аддадзены ў рукі Ракацы, які там размясціў гарнізон пад камандаваннем палкоўніка Гаўдзі, і Дальберг даў неабходныя інструкцыі, як яго добра ўмацаваць²⁴.

Закранаючы пытанне пра канкрэтныя даты ўзяцця Берасця, лічу неабходным пракаментыраваць паведамленні, зробленыя непасрэдным удзельнікам майскіх падзей палкоўнікам Антонам Здановічам –

²¹ S. Pufendorf, *Histoire ...*, Lib. IV, § 16, С. 310. Пераклад з французскага на рускі С. В. Венсковіч. Пераклад на беларускую мову аўтара, публікуецца ўпершыню.

²² Krigsarkivet (Stockholm), 0425:05:139, Brest Litowsk 1657 11/5–13/5 «Grundtriss der Stadt Brische in Littauwen Wie solche Anno 1657 den 11/21 Maÿ von Ihr Königl. Maÿ: zu Schweden belagert und den 13/23 Dito erobert worden».

²³ *Accords Puncta*. [Электронны ресурс] – Рэжым доступа: <http://www.ibrest.ru/uploads/accords%20puncta2.jpg>. – Дата доступа: 01.07.2010 г.

²⁴ S. Pufendorf, *Histoire ...*, Lib. IV, § 16, С. 310. Пераклад з французскага на рускі С. В. Венсковіч. Пераклад на беларускую мову аўтара, публікуецца ўпершыню.

кіраўніком казацкім ваеннай групоўкі. Невысветленным, таксама, застаецца пытанне дзе менавіта пад горадам распалагаўся казацкі табар. З роспытаў А. Здановіча царскім пасьцельнічым Іванам Желябужскім ў жніўні 1657 г. адкрываецца апісанне падзеі, якая нас цікавіць. І. Желябужскі перадаў здзіўленне цара з нагоды саюза казакоў з шведскім каралём і заняцця дзвух гарадоў (Любліна і Берасця [Берестя]), якія той лічыў сваімі, Здановіч адказвае:

Слышел де я давно, что государев гнев за то на меня есть. А я де с свейским королем не соединялся; а пошел де я в войну к Ракоце не своим изволом. Послал де меня гетман Богдан Хмелницкой с войском, а велел де мне сойтитца с Ракоцею и приказал мне под смертной казнью, велел Ракоцы во всем слушать и ни в чем из его воли не выступать. И как де я сошелся с Ракоцею, и к Ракоце де под город Сандамир [Груш. – Сендомир] пришел свейской король, а мне де было за гетманским роскозаньем отступить от Ракоцы нелзя; и я де о том и к гетману посылал, и от Шведа к гетману из Полии были послы. И гетман де ко мне пишет, чтоб был при Ракоце безотступно, из его воли не выступал и творил ты то, что Ракоца велит, а про Шведа ничего не писал ко мне, и то де письмо у меня. И Ракоца де пошел с Шведом заодно под Бресль, а мне де нельзя было от Ракоцы отступить, и я де шел с ними ж, и Бресль де сдалась Ракоце, после Светлова Воскресенья на третьей неделе²⁵. И Ракоца де, покиня в Бресли залогу свою, и пошли (с) свейским королем вместе на шестой неделе после Светлова Воскресенья под Оршаву, а я де с ними ж ходил. И из-под Оршавы де шветцкой король пошел к себе, а покинул при Ракоце войска тысяче с три, а и всего де с ним было тысяч с двенадцать, а пошел де он для того скоро, что воюют его землю король дуньской. А Люблина де города никто не имывал; а Швед де и близко к Люблину не подходил²⁶.

Не паглыбляючыся ў даследаванне палітычных дэталяў апісанага, можна адзначыць, што звесткі А. Здановіча пра даты, звязаныя з горадам, не ўкладваюцца ў часавыя рамкі, атрыманыя з іншых першакрыніц (тэкст § 16 *HISTOIRE DU REGNE ...* сумесна з датамі ў картушах карт Я.Я. Банелля, Э. Дальберга, гравюры № 52 і інш.) і прызнаюцца

²⁵ У паведамэнні храналагічная памылка, падаючая заўчасную здачу замка з 13 па 19 красавіка. Пасха па ст. ст. у 1657 г. прыпадае на 29 сакавіка.

²⁶ Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссией, Т. VIII, СПб. 1884, С. 1260–1261; блізка да тэкста арыгінала гл.: М. Грушевський, *Історія ...*, С. 1314.

ў гістарыяграфіі пытаньня як найбольш праўдападобнымі, гэта: 11 (21) мая – пачатак аблогі, 13 (23) – капітуляцыя гарнізона і 16 (26) мая 1657 г. – падпісанне *Accords Puncta* – Умоў здачы ... і выхаду гарнізона з горада. Веспасіян Кахоўскі²⁷ колькасць гарнізона падае ў 400 вайсковых.

20 (30) мая князь Ракацы, новы гаспадар Берасця, яшчэ знаходзіўся ў горадзе. Гэта вынікае з ліста самога кн. Ракацы да караля Карла Густава, адносна трывожнага становішча ў аб'яднаным войску: вярбоўкі «Валахаў» і малдаван шведскімі афіцэрамі, выпадках дэзертырства, непадпарадкаваньня афіцэрам, сутычках паміж казакамі і венграмі (у тым ліку і некалькі выпадкаў забойства), выпадкаў марадзёрства і іншых «родных плям» вайны.

Звернем увагу на адну дэталю з перапіскі паміж князем Ю. Ракацы, каралём Карлам Густавам і генералам Г. Ц. фон Штернбахам. У берасцейкіх даследчыкаў існуе здагадка аб выбары нейкага верагоднага месца (будынак, манастыр, замак), у якасці размяшчэння рэзідэнцыі знаходжання кн. Ракацы – новай венгерскай улады ў горадзе. Такое мярканне не мае пацверджання. Князь Ракацы размяшчаўся ў сваім паходным табары, маючы адладжаную структуру кіравання, побыту, сувязі, аховы і г. д. Гэта пацвярджаецца прыкладамі клаўзулаў датацый з перапіскі паміж удзельнікамі падзей:

Datum in castris Transylvanicis inter Jaroslav & Przemisl. 12/22 Februari, 1657 (Дадзена ў табары Трансільванскім паміж Яраславам і Перамышлем. 12/22 февраля 1657)²⁸; Datum in castris ad Jaroslaviam, die 27 Februarii anno 1657 (Дадзена ў табары каля Яраслава, ...) ²⁹; Dabantur ex castris ad Puilwo (Выдана з табара пры Пульве)³⁰; Dabantur in castris ad Brzesce, die 19, Maji 1657 ... (Выдана ў табары каля Берасця, дня 19, мая 1657)³¹; Dabantur in castris ad Brestiam, die 24, Maji 1657 (Выдана ў табары каля Берасця, дня 24, мая 1657)³².

Іншая справа полкоўнік А. Гаўдзі. Месца знаходжання яго рэзідэнцыі рацыянальна аднесці да замка. Згадваючы магчымасць абароны

²⁷ W. Kochowski, *Annalium* ..., S. 213.

²⁸ *Transsylvania et bellum*, S. 274.

²⁹ *Ibidem*, S. 276.

³⁰ *Ibidem*, S. 285.

³¹ *Ibidem*, S. 290.

³² *Ibidem*, S. 290.

пад час аблогі (гл. трэці пункт Разважанняў), натуральна меў на увазе замак і яго фартыфікацыі. У горадзе быў застаўлены гарнізон з А. Гаўдзі на чале каля 600 вайсковых³³.

Датаванне лістоў дапамагае растлумачыць дату сыходу кн. Ракацы з часткай войска з Берасця. Ё *Postscriptum* да апошняга ліста (ад 24 мая) адзначана *d. 25 Maji 1657*. 27 мая стаўка Ракацы знаходзілася ўжо каля Блоняў (прыкладна на паўдарозе паміж Пратулінам і Янавам Падляскім, DW 698).

20 (30) мая з свайго табару пры Берасце кн. Ракацы адправіў шведскаму каралю чарговае ліставанне, якое мае для гісторыі горада вялікае значэнне. Ранейшыя публікацыі, нека абыходзілі яго існаванне і вартасць.

Ліст можна падзяліць на тры часткі. Першая частка – непасрэдна сам ліст Ракацы з абзацам постскрыптума.

Другая – *Annotatio tormentorum, colubrinarum, pyrii pulveris, plumbi et globorum in arce Brestensi existentium* (Спіс артылерыі, куляўрын, пораху, куль і ядраў, што ў замку Берасцейскім знаходзяцца). Спіс ... надзвычай скупа інфармуе пра стан берасцейскага замка, крыху больш падрабязна аб пакінутых фартыфікацыях і артылерыі. Апісваецца замкавы цэйхгауз і яго змесціва.

Трэцяя – *In tunienda Brestia considerationes sunt hac* (Па ўмацаванню Берасця разважанні ёсць такія), якія складаюцца з шасці пунктаў.

N 27

1657 мая 20

Ракацы да шведскага караля.

Найяснейшы і Вельможнейшы кароль, шаноўнейшы гаспадзін.

Я жадаў бы канешне, калі такім чынам Ваша Вялікасць пабачыў бы (сам), каб не толькі знешнія фартыфікацыі Берасцейскія, але і ўнутраныя таксама, стараннем Вашай Вялікасці вачамі разам са мною былі б агляджаны: але з / раптоўнасцю В.Вял. ўдалення гэтага ажыццявіць не у стане, аглядзеў / сёння гэтыя фартыфікацыі, вынікі, асобнай цэдулай апісаныя; ворта, / я так мяркую, без прамаруджвання В. Вял. паведаміць, што у месца гэтага неабходныя умацаванні цалкам адсутнічаюць. Паколькі гэта ёсць так, дакладнае Вашай Вялікасці меркаванне вызначыць застаўляю,

³³ Н. Ніколаева, *Завершальны этап походу козацкіх войскаў пад кіраваннем Антона Ждановіча в Польшчу в 1657 р.*, «Гілея: навуковий вісник» 2013, Выпуск 73, № 6, С. 4–6.

ледзь ці гэтыя дэфекты за такі кароткі часовы прамежак без дапамогі В. Вял. мной адноўлены маглі б быць, разам з тым горача прашу, для мяне параду сваю і работай над ёй ласкава дапамагчы рад. Я спадзяюся, што тым лягчэй змагу напросіць пра гэта Вашую Вялікасць, бо буду ведаць, што б ні было ў гэтым кроку для маёй зручнасці, тое таксама будзе яшчэ больш на дабро і карысць В. Вял.: гэтак жа і наадварот, калі непрыяцель завалодае гэтым месцам, і яго ўмацуе, то для нашай з вамі карысці па неабходнасці гэта будзе на шкоду.

Не магу таксама мінуць, чаму ж В. Вял. не заўважае, / што многіе з войска Малдаўскага, хто ёсць ў службе маёй ад / нейкіх з войска і называемых Вашай Вялікасцю наймітамі / да табару В. Вял. уходзяць, агітую тых многіх forte таксама / разважаючых: каб у абстаноўцы без згоды і загада Вашай Вялікасці зробленае / было далека не сумніўным, старанна шукалі, як В. Вял. тых жа не / прыймаў ў аб'яднанае войска, якое пакуль пры мне знаходзіцца, можа паслужыць карысці і зручнасці Вашай Вялікасці, калі падыецца які-небудзь бунт, і ў першую чаргу супраць афіцэраў (яны скардзяцца, што гэтага трэба баяцца). На гэтым / В. Вал. аблягчэння хваробы, ішчасця і ўсяго добрага, / за поспех глыбока малюсь, маю павагу абавязкова прынашу.

Выдан ў табары пры Берасце, дня 20 мая 1657 г.

Найяснейшай Вашай Вялікасці слуга звычайны Дзёрдзь Ракацы.

P.S. Хачу развітацца В. Вял., хоць смутна лічыць, нямала люду з малдаўскага войска завербавана шведскімі вярбоўнікамі і перайшло да шведскага табара, тлумачачы зацвярджэнне, што адбылося гэта без ведама Карла-Густава; падазраваў, што афіцэры малдаўскія толькі прыкрываюцца гэтым намерам пераходу да шведскага войска, а ў рэчаіснасці, па сваім звычай, хочуць пусціцца на рабаўніцтва, або дэзертыраваць, бо паміж імі шмат такіх, якія раней служылі ў Польшчы; іх больш не прымаць, бо інакш і іншыя гатовыя пайсці тым жа шляхам, калі ў войску можа ўспыхнуць бунт, перш за ўсё супраць афіцэраў – чаго яны пабойваюцца ўжо.

/(293) Прыкладанне да ліста ад 20 мая

Спіс артылерыі, куляўрын, пораха, / куль і ядраў, што ў замку Берасцейскім знаходзяцца.

Перш за ўсё ў замку Берасцейскім знаходзіцца адзін і поўны / чан куль, сярэдніх (чанаў) 2, і пустых 9.

Затым порах у нейкім склепе захоўваецца 7 / бочак³⁴, ў якія піва разліта бывае. Затым там жа мушкетных куль налічылі 3000.

Ядраў да гармат і куляўрынам жалезных 200.

Ідучы ж вакол ад вежы па тую ж самую вежу / ва ўмацаваннях бачныя 2 гарматы, кулеўрын медных 18, / жалезных 8.

Ў районе замка безнадзейна пашкоджана гармата 1.

Куляўрын медных зламана 2.

І жалезных дакладна гэтак жа разарваных 3.

Там жа ў замке мелася бамбарда (куляўрына малая, / і Мушкета вялікая, якая прыстасавана незвычайна, мы Венгры / Шакаламi называем) са сваім лафетам драўляным штук 31, / без лафета драўлянага 6.

Вакол горада толькі ва ўмацаваннях ёсць куляўрын / медных 8, жалезных 4 і бамбардаў зараз апісаных / (Шакаламi называемых) 4.

Па ўмацаванню Берасця разважанні ёсць такія.

1. Хоць месца абароненае прыродаю, але амаль не абароненае збудаваннямі, / так што ёсць толькі пачатая справа, каб быць карыснаю для абароны, / так лепей павінныя яны будуць яе часткова пабурыць, і зноў пабудаваць, / што хутка зрабіцца не можа, як будзе данесена Вашай Вялікасці / праз высакароднага пана лейтэнанта квартырмайстра³⁵.

2. Гармат мала, мноства знойдзеных зараз інвентаром / апраўлены, але ядра, порах гарматны ў колькасці / найменшай, свінца няшмат, фіціллёў ніякіх; да гармат / адпаведных ядраў мне таксама не хапае. Калі ж уласныя гарматы пакінуць тут, для поля альбо якой-коlechы аблогі мне будзе (ix) браваць, бо таксама няма дастатковых запасаў пораху і фіціллёў для аднаго і другога.

3. Калі размяшчу вялікі гарнізон, дзеля недахопу вышэйпазначанага / ўзбраення, яны не змогуць вытрымаць аблогі, і гэтак як цяпер палякі, / так і мы таксама страцім гэтых жаўнераў. Калі малы гарнізон, ён не шмат зможа зрабіць, асабліва / на адлегласці ад нашых войскаў.

4. Таксама правіянт, асабліва соль, і іншыя асноўныя (прадукты, заўвага мая) ледзь / дабывацца могуць.

³⁴ Для параўнання, на абарону Смаленскай фартэцыі вальным соймам 1653 г. у Берасце было пастановадана выдаць 80 цэнтнераў і 76 фунтаў пораху. «Олава, як у штуках, так і ў кулях, цэнтнераў 102 і фунтаў 110». *Constitucie y vchwała seyumi walnego koronnego dwuniedzielnego w Brzesciu Litewskim R.P. M.DC.LIII, Warszawa [1653], f. 10.*

³⁵ Згадваецца Эрык Дальберг. Аб гэтай падзеі ён заставіў нататку ў сваім Дзённіку.

5. Пабачыўшы гэтыя недахопы і тым больш наўрад ці выпраўляльныя, / таксама яснавяльможны пан Немірыч цяпер (павінен) прыняць / гэты цяжар кіравання, ад чаго ён адмаўляецца тым больш, што калі б прыняў, / я наўрад ці мог бы мець ў маім войску службоўцаў, якіх можна было далучыць да яго, пры адыходзе / таксама В. Вял. з войскам В. Вял., калі б магла Ваша Вялікасць / іх быць пазбаўленай, зноў займець іх, здаецца, было б цяжка.

6. Заставацца тут нам з войскам цяжка, як дзеля / таго, што каб у гэтых краях цалкам і да рэшты / не быў спажыты правіянт, так таксама таму, што нічога пэўнага не можам даведацца пра непрыцяляў, якія вырушаюць на Вальн / і Чэнстаховію, і пра справы Кракаўскія, Мадзярскія, Трансільванскія, Валашскія, / Турэцкія, Татарскія, а таксама Казакаў. Вось жа дзеля гэтага, а таксама іншых справаў, якія датычаць гэтага цяперашняга / стану, чакаю з несумненнай надзеяй ад Вашай Вялікасці парады, / а таксама дапамогі, ў тым, у чым зможа, не шкадуючы ніякіх выдаткаў і любых маіх высілкаў, / толькі б ведаць, адкуль і як я мог бы наклапаціцца пра гэта і ліквідаваць гэтыя недахопы»³⁶.

Занатуюем, што гэты Ліст ... напісаны венгерскай стараной, асобай з найбліжэйшага атачэння князя Ракацы і пасвечанага ў дакладныя абставіны, хутчэй за ўсё, новым камендантам Берасця Андрашам Гаўдзі, аб чым Дальберг натуюе ў сваім Дзённіке. У лісце не знаходзім нічога дакладнага адносна замкавых і гарадскіх фартыфікацый, толькі агульныя развагі вайсковага высокага ўзроўню, клопат якога тычыцца агульных пытанняў (хаўруснікі, гарнізоны, правіянт, вывед, перасоўванне войскаў, дызертырства і г. д.). Па ўсёй бачнасці, гэта ёсць тая самая запіска, пра якую згадвае кн. Ракацы пасля агляду замка і горада ў пачатку Ліста ...: *вынікі, асобнай цэдулай апісаныя*.

У дакуменце не гаворыцца пра якую-небудзь дапамогу або кансультацыі з генерал-ад'ютантам (генерал-квартирмайстрам-лейтэнантам) Э. Дальбергам, аб чым ён сам натаваў, але толькі пра перадачу вынікаў.

Як толькі горад быў перададзены князю, здалося яму недарэчным, каб у яго крэпасці панаваў швэдскі камендант. Таму камендантам князь прызначыў свайго палкоўніка па прозвішчу Гаўдзі. Менавіта яму, на падставе

³⁶ *Transsylvania et bellum ...*, С. 292–295. Аутар выказвае шчырую падзяку Алесю Анатольевічу Жлутке за пераклад трэцяй часткі «Ліста ...».

*пазнейшай каралеўскай інструкцыі і паразумення з князем я мусіў тлумачыць, што і дзе ў крэпасці трэба хутка ўмацаваць*³⁷.

Таму, згадка Дальберга на дакладныя тлумачэнні па умацненню, пакуль яшчэ невядомыя, як і каралеўская інструкцыя яму па гэтаму пытанню. Дальберг, спасылаючыся на паразуменне з Ракацы, атрымліваецца, ведаў яго сэнс. У апублікаваных дакументах адказ караля князю пасля 25 мая менавіта па гэтай справе, нажаль, невядомы, што стварае даследчыку дадатковую нагоду для пошука ў архівах. Як здаецца, аналітычныя разважанні Дальберга па умацаванню павінны былі б быць болей прафесійнымі, з дэталевай і дакладнай распрацоўкай мерапрыемстваў, маючых непасрэднае дачыненне да старагаландскай фартыфікацыйнай сістэмы, што занатавана на яго вядомых працах па Берасцю. Такім чынам, паходжанне трэцяй часткі дакумента (*In munienda Brestia ...*) са станоўчай доляй упэўненнасці, можна занатаваць, толькі нясе сляды ўдзела ў справе Э. Дальберга.

З крыніц вядомыя даволі пафасныя выказвання наконт уражлівай моцы берасцейскіх фартыфікацый, што хіба здараецца, калі ўражанне сільнейшае за наяўнасць. Веспасіян Кахоўскі руйнаванне Польшчы параўноўваў са знішчэннем Карфагена Ганібалам. А пра горад паведамляе *Берасце, паміж зліцця рэк Буга і Мухаўца, знаходзіцца у вельмі баляцістым месцы, але і то не да работ*³⁸. Сам Э. Дальберг, пры першым азнакамленні з Берасцем: *склаўшы поўную рэляцыю, з якой ён зрабіў высновы, што Бярэсце Літоўскае надзвычай моцная крэпасць, пры тым дасканала размешчаная, а зараз яшчэ гарнізон яе атрымаў значнае падмацаванне ад Патоцкага*³⁹. Французскі амбасадар пры двары Карла X Густава Хуга де Тэрлон, амаль паўтарае слава Ракацы: *Фартыфікацыі не былі, на самой справе, у найлепшым стане, але палажэнне і абцякаючыя яго рэкі стваралі уражанне, што не да ўзяцця*⁴⁰. Маскоўскі пасол, акальнічы Ф. М. Рцішчаў⁴¹ 14 паздзерніка 1655 г. скардзіўся ваяводзе

³⁷ А. Белы, *Невядомыя эпізоды ...*, С. 129.

³⁸ W. Kochowski *Annalium ...*, S. 212.

³⁹ Ibidem, С. 125.

⁴⁰ H. de Terlon, *Pamiętniki ambasadora Ludwika XIV przy kr. Szwecji Karolu Gustawie 1656-1660*, Wrocław 1875, S. 59.

⁴¹ З 14 верасня, напярэдадні выправы С. Урусавы пад Берасце і да 28 лістапада 1655 г. быў арыштаваным гетманам П. Я. Сапегай, нейкі час знаходзіўшыся у берасцейскім замке, вёў перамовы па перамер'ю.

берасцейскаму Максыміліяну Бжазоўскаму: *Берасце той горад так абароненный Шведу павінен быў дастацца ...*⁴².

Стан умацаванняў прадмесцяў і замка, як можна зразумець з п. 1 (не абароненае збудаваннямі), застаўся яшчэ ад недавыкананых захадаў гетмана Паўла Сапегі. Праўдападобна, што за чатыры апошнія гады (1654–1657) перад нашэсцем старыя замкавыя сцены з гароднямі і каморамі ў адпаведных месцах былі абсыпаны зямлей, дзеля таго заўчасна ўмацаванымі. Прыкладна ў той час вежы берасцейскага замка страцілі сваю функцыянальнасць і былі напоўразабраны.

Карысным, як падаецца, будзе прасачыць і прааналізаваць па калекцыі карт 1657 г., з’яву творчасці вышэйагавораных аўтараў на асобных лакальных вузлах Берасця. Не зусім зразумела, чаму адным і тым жа аўтарам, маю на ўвазе Э. Дальберга, выконваюцца карты горада з вялікай разбежнасцю дадзеных. Недахопам вопыта, адукацыі ці майстэрства такія непаразуменні нельга матываваць, ён быў майстар сваёй справы. Каб болей дакладна ілюстраваць занатаваныя разбежнасці, можна прывесці некалькі прыкладаў з выявамі дэталей.

Прыклад 1

З боку Замухавечча было зроблена паўкола паўднёвых умацаванняў (роў-вал: тры бастыёна і два паўбастыёна) ад галоўнага русла р. Мухаўца (злева) да рукава Старога Бужышча (справа), з дзвума брамамі: на вуліцу Прылуцкую (паўз Сімяонаўскі манастыр) і на вул. Луцкую (правей бернардынскага кляштора «F», на сярэдзіну другой злева куртыны). Г. Бодэнэр (№ 52) гэтыя брамы чамусьці не адзначыў (мал. 2).

План Я. Я Банэля (*Geometrisch Plan der Statt Brzesche in Littawen, ...*), выкананы па загаду Э. Дальберга⁴³ не паказвае ніякіх фартыфікацый, што дае падставу мяркаваць, у агульных рысах, аб пабудове фартыфікацый некалькі пазней, пад час 71-дзённай мадз’ярскай прысутнасці.

Наступны план Э. Дальберга 0425:05:139 *Grundtriss der Stadt Brische in Littawen*⁴⁴ указвае толькі на адзіны элемент з паўкола умацаванняў.

⁴² *Scriptorum rerum polonicarum*, t. III: *Stefana Franciszka z Prószyca Medekszy księga pamiętnicza*, Kraków 1875, S. 27.

⁴³ А. Каглярчук, У ценю Польшчы і Расеі. Вялікае Княства Літоўскае і Швэцыя ў часе эўрапейскага крызісу сярэдзіны XVII ст., «ARCHE» 2008–2009, № 7–8, С. 229.

⁴⁴ Krigsarkivet, 0425:05:139 Brest Litowsk 1657 11/5–13/5 «Grundtriss der Stadt Brische in Littawen Wie solche Anno 1657 den 11/21 Maÿ von Ihr Königl. Maÿ: zu Schweden belagert

Мал. 2. Замухавецкае фартыфікацыйнае паўкола паводле штыха Бодэнэра (№ 52).

Мал. 3. Бастыённая структура гарадскога ўмацавання, прыкрываючага паўднёва-ўсходні напрамак (паўднёвы ўезд у горад). «К», пазначаны чырвонай стрэлкай (нядаўна выкананыя працы).

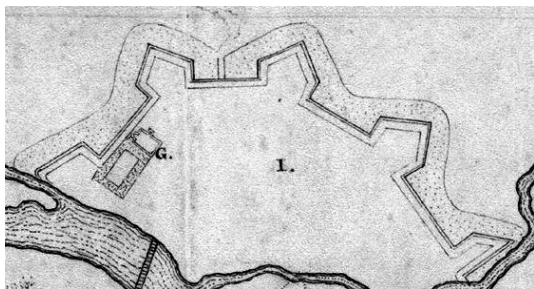
У сувязі са з'яўленнем ліста Дз. Ракацы ад 20 мая для плана Дальберга 05-139 будзе актуальна наступная заўвага – літара «К» пазначае выкананне венграмі работ толькі на ўсходнім паўбастыёне, прымыкаючым да Мухаўца (мал. 3). Тут жа бачым разрыў ў другой злева курціне пад Луцкую браму.

Згядка пра выкананне гэтага кавалка мадзьярамі, а хутчэй *падданымі з эканоміі Берасцейскай і Кобрынскай*⁴⁵, захавалася ў прывілеі берасцейскага гараднічага Хероніма Жабы ад 1658 г.: ... *люд непрыяцельскі насыпая валы вакол горада, [царкву] ў валы ўкінулі (wrzócili) ...*⁴⁶. Малаверагодна, каб яны таскалі разбіраемую царкву аж да Мухаўца (літара «К», мал. 3), пры тым што царква знаходзілася, каля першага бастыёна ад Старога Бужышча.

und den 13/23 Dito erobert worden. Мая: zu Schweden belagert und den 13/23 Dito erobert worden».

⁴⁵ K. Łopatecki, *Między włoską a holenderską sztuką fortyfikacyjną. Plan rozbudowy Brześća Litewskiego w świetle "Geometrisch Plan der Stadt Brzesche in Littawen" z 1657 roku*, «Zapiski Historyczne» 2009, t. 74, z. 4, S. 16.

⁴⁶ Археографічний зборнік дакументаў, Т. 11, Вільно 1890, С. 97. Мова йдзе пра царкву св. Крыжа.

Мал. 4. Бастыённая структура Замухавечча паводле накіда Дальберга (КВ, 10782).

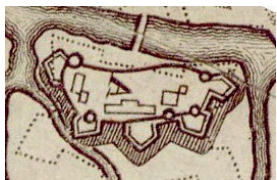
Яшчэ адзін план Э. Дальберга КВ, 10782 *Grundtrisz der Stadt undt Bestungh Littauwsch Briestie ...*⁴⁷ дакладна не указвае на якія-небудзь выкананыя умацаванні, вызначаючы выкананым ўсе напоўкальцо, як і на гравюры № 52, болей падрабязна прамалёўваючы некаторыя малазначныя дэталі. Натоем тут ўжо іншую арыентацыю бернардынскага муж. кляштара «G», ды пазначаючы разрыў курціны для Луцкага гасцінца (мал. 4).

Такім чынам, паўднёвыя умацаванні на Замухавеччы, якія даецца магчымасць прааналізаваць на падставе адразу чатырох графічных крыніц, маюць вялікія супярэчнасці. Калі дапусціць, што да шведаў тут не існавала ніякай абарончай структуры, што пацвярджаецца легкім знішчэннем у кастрычніку 1655 г. атрадам Веліка-Лукскіх казакоў атамана Казлова з войска С.А. Урусава пад час другога *государева похода на Речь Посполитую* трох царквоў, адна з якіх была менавіта ў гэтым месцы, то чаму на планах аднаго, тэхнічна высокаадукаванага майстра Дальберга, бачым такія розначытання. Гэтая заўвага тычыцца і да ўсіх іншых разглядаемых элементаў з графічных першакрыніц па гораду часу шведска-мадз'ярскай інвазыі.

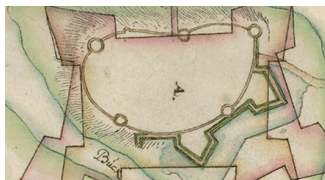
Разважаючы аб дакладным часе ды аб'ёмах выкананых прац падаецца заўчасна, дастатня абмежавацца агульнымі заўвагамі. Таксама дакладна невядома, ці на гэтай фартыфікацыі прызначалася паставіць гарматы, чаму спрыяе бастыённая канструкцыя паўкола умацаванняў.

⁴⁷ «Grundtrisz der Stadt undt Bestungh Littauwsch Briestie Wie solches von Ihr Konigs: May:zu Schweden den 11/21 May belagert, undt den 13/23 Dito eingenommen worden. A. 1657». Kungliga Biblioteket (Stockholm), Handrit. vol. 41, no. 10782.

Мал. 5. Умацавання паўднёвай стараны замка, выкананыя пры мадз'ярах заштрыхаваны (Гравюра № 52, *HISTOIRE DU REGNE*).

Мал. 6. Умацавання паўднёвай стараны замка, выкананыя пры венграх (два бастыёна з куртынамі), паводле *Grundtriss der Stadt Brische in Littauwen* (0425:05:139)*

* *Grundtriss der Stadt Brische in Littauwen...*, Brest Litowsk 1657, 11/5–13/5, Krigsarkivet, 0425:05:139; K. Łopatecki, *Międzywłoską...*, s. 17, 22.

Мал. 7. Умацавання паўднёвай стараны замка заштрыхаваны, паводле накіда Дальберга (KB, 10782).

Прыклад 2

Паўднёвы бок замка быў ўзмоцнены пяцібастыённым паўколам ўнутры адногі Мухаўца, якая ахоплівае замак з поўдня (мал. 5) паводле штыха Бодэнэра (№ 52).

Як бачым з малюнка, замкавая сцяна адсутнічае паміж вежамі 2 і 3 (на мал. справа) і вакол вежы 5 (злева унізе). Малаверагодна, каб артылерыйскія стрэлы былі такой ювелірнай дакладнасці, што маглі знесці менавіта гэтыя ўчасткі. Варта дадаць, што агонь вёўся з паўночнай стараны мадз'ярамі і паўночнай стараны батарэяй шведаў, практычна над цэнтральнай выспай. Пытанне не ў дальнасці стрэлаў, а ў іх разрушальнай дакладнасці.

Як бачым, разбежнасці існуюць не толькі у выглядзе замкавага зерня, але і ў існаванні замкавых мураў, павольнай трактоўцы дыяметраў і лакалізацыі вежаў, азначэнні бастыёнаў і курцін. З такой павольнасцю можна было б пагадзіцца, дапуская выкананне штыха Бодэнэра (мал. 5) раней за ўсе (*nach 1656*⁴⁸), але выявы самага Э. Дальберга (мал. 6 і мал. 7) толькі маюць агульныя рысы падабенства, у чым лёгка пераканацца.

З паўночнага боку, гэта значыць на Угрынецкай выспе, таксама была створана чатырохбастыённая лінія гарадскіх умацаванняў, абсталява-

⁴⁸ <http://gso.gbv.de/DB=1.68/SET=1/TTL=26/SHW?FRST=39/PRS=HOL>.

ных пад артылерыйскія пазіцыі (мал. 8), з прывязкай двух бастыёнаў да астравоў (водмеляў) на р. Угрынке. Паўночная частка цэнтральнай выспы (ўздоўж берага р. Угрынкі) прыкрывалася абноўленай лініяй гарадскога вала (з гароднямі, хіба яшчэ з часоў Валка Жолдака). Гэтыя умацаванні утрымліваліся ў тым ліку і за кошт берасцейскіх цэлавых структур, што можна ацаніць з наступнага прыклада. У 1650 г. у гродскія кнігі быў унесены прывілей караля Уладзіслава IV ад 16 мая 1640 г. Прывілей выдадзены берасцейскім мяшчанам шэўскага і гарбарскага цэху, да якога далучылі яшчэ чатыры невялікія цэха рамеснікаў: сафьяннікаў, гардыбаннікаў, шапавалаў і сітароў. Агульная колькасць рамеснікаў не пазначана. Каралеўскі прывілей артыкулам № 38 абвясчае: *Тыя згаданыя рамества павінны будуць мець супольную гармату паводле сваіх магчымасцей, бубен і харугву да аздобы і абароны месца*⁴⁹. Пад час выправы С. Урусавы ў 1655 г., гетман П. Сапега: *Выправіў войска ў поле і выставіў ў строі пад мурамі на поўнач ад Берасця так, каб харугвы мелі прыкрыццё артылерыяй з валаў*⁵⁰. Разважанні аб гэтым умацаванні таксама знаходзім у артыкуле Анджэя Рахубы *Odzyskanie Brześcia Litewskiego jako ostatni akord „szczęśliwego roku” 1660*⁵¹.

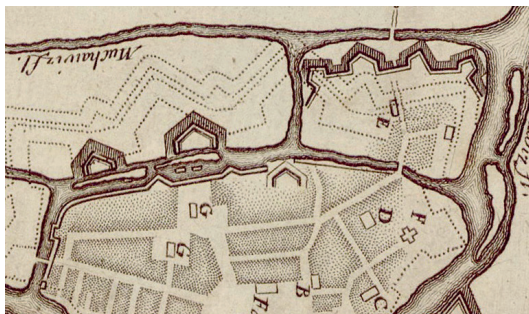
Нажаль, таксама немагчыма дакладна высветліць, колькі гармат знаходзілася на гарадскіх умацаваннях: паўночным, на цэнтральнай выспе, на Замухавеччы. *Спіс ... падае агульную колькасць гармат вакол горада – 16 (у тым ліку: куляўрын медных 8, жалезных 4, бамбардаў 4)*, усяго гатовых да бою можна налічыць 75 малых і вялікіх гармат. С. Пуфендорф у апісанні *HISTOIRE DU REGNE ... падае колькасць гармат 40*. Неадназначна падаецца колькасць артылерыйскіх запасаў. С. Пуфендорф пад 13 мая (пасля капітуляцыі!) паведамляе пра 17 бочак пороху, па *Спісу ... іх ўсяго 7*. Ці Ракацы парассыпаў па болей вялікай тары, ці частка была парасцягнута, ці змарнована, або дакладнасць лічбаў згубілася пры выданні праз амаль 40 гадоў пасля падзей.

Ці ведаў пра гэта мастак Э. Дальберг, ці не – даследаваць непрадуктыўна, але на панараме гравюры № 52 нейкія харугвы (9 штук) даецца

⁴⁹ Акты Виленской археографической комиссии в 39 тт., т. VI, Вильно 1872, С. 358.

⁵⁰ J. Płosiński, *Wyprawa kniazia Semena Urusowa na Brześć (listopad–grudzień 1655 r.)*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2003, t. 9, nr 1–2, S. 18.

⁵¹ A. Rachuba, *Odzyskanie Brześcia Litewskiego jako ostatni akord „szczęśliwego roku”*, [w:] *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013, S. 270.

Мал. 8. Паўночны і паўночна-заходні ўчасткі гарадскіх умацаванняў, паводле гравюры № 52

распазнаць на кожным бастыёне паўночнай часткі умацаванняў. На ранейшым з малюнкаў Э. Дальберга⁵² не пазначана ні абаронцаў, ні харугваў, пры тым, што даволі ясна даецца распазнаць частакол.

Дарэчным падаецца прывесці *Статут* мяшчанам г. Слуцка пад час аблогі горада войскамі маскоўскага цара Аляксея Міхайлавіча, дакладна князя А. Н. Трубяцкога ў жніўні 1655 г. Каштэлян слуцкай фартэцыі Ф. Пэтэрсан горад не здаў. Пад час летняга паходу цара на Літву, толькі тры горады Слуцк, Быхаў і Берасце не былі заваёваны маскоўцамі. Вынайскі падобны дакумент для Берасця пакуль не давялося, але кожны пункт слуцкага статута дапасоўваецца найлепшым чынам.

Статут.

Што павінны выконваць мяшчане пад час небяспекі і трывогі.

- 1. Спачатку, паводле першага загада, каб кожны меў сваю зброю ў сябе ў доме напачатове, таксама порах і кулі.*
- 2. Ні ў якія званы не званіць пад страхам смяротнай казні.*
- 3. Бубны гарадскія, а таксама і сходы мяшчан не павінны рабіцца без дазволу Губернатора (ваяводы). А калі б якая была трывога, ні адзін мяшчанін з дому са зброяй не павінен выходзіць і не выходзіць – пакуль не стрэльніе Гармата з верхняга замка, толькі ў той час гарадскія бубны пачынаюцца, і кожны мяшчанін да свайго сотніка павінен ставіцца (а калі гэта не тэрмінова, сотнікі з людям да Палкоўнікаў павінны прыходзіць). А калі тэрміновая патрэба была б, тады кожная сотня мае бегчы да валоў на пазначанае месца.*

⁵² Kungliga Biblioteket (Stockholm), Handrit. vol. 41, no. 10781. Zob. *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskoliteńskiego*, t. I, red. M. Zgliński, Kraków 2013, wkładka kolorowa.

4. *Калі б нейкая трывога была ўначы, таксама дзейнічаць, і таксама мяшчане павінны рабіць, як і ў дзень, а свечы або свет у Вокнах на вуліцу павінны выстаўляць.*
5. *Пад час штурма, ні звукам і ні крыкам Непрыяцеля, але усялякім знішчэннем, а не словамі даць яму адпор, нават, калі у гэтым ёсць вялікі фортель, афіцэры загадваць змогуць, калі ў чым патрэба, і ўсё без ўсялякага шума і Канфузіі або трывогі будзе адбывацца, чаго пры крыку рабіць было б немагчыма.*
6. *Марна ў непрыяцеля не страляць, а вогуле даць яму падступіць на блізкі стрэл.*
7. *Тыя, што да гакаўніц пастаўлены, абы ўсе рэчы, што патрэбны, ў пагатове мелі, абы потым пад аніякай адгаворкай не хавалісь.*
8. *На валах каб у перамешку тыя, хто з ручной зброяй, паміж стрэльбамі, а той, хто мае ручную зброю, пяць камянёў с кулак вялічынёй павінен прынесці з сабой на вал.*
9. *Барані Божа агня пад час трывогі, абы ніхто з месца свайго да агню без дазволу не рушыў, хіба тая сотня, ў якой (kwaterze) дама гараць, а ўсе жанчыны з вёдрамі павінны да гашення ўставаць⁵³.*

Працягласць прысутнасці гарнізона А. Гаўдзі у Берасце прыблізна можна лічыць да 22 ліпеня 1657 г. Такую выснову можна зрабіць на матэрыялах Чорна-Востраўскага пагаднення, у якое быў ўнесены асобны артыкул наконт Берасця і Кракава: *вывесці з Берасця і Кракава свае гарнізоны*⁵⁴. Т. ч. прысутнасць была працягам (13 мая – 22 ліпеня) 71 дзень. Прыкладна такі перыяд быў адведзены паміж падзеямі, каб выканаць нейкія мерапрыемствы. Але пытанне: навошта? Як і менавіта калі адбывалася выйсце мадз'ярскага гарнізону з Берасця, дакладна невядома, але можна выказаць здагадку, што фатальна. Берасце было канчаткова вызвалена літоўскім падчасым (з 1656) Міхаілам Казіме-рам Радзівілам.

Вельмі важным, на сёння, застаецца яшчэ адно пытанне, атрымаўшае ўскоснае увасабленне у лісце кн. Ракацы – пытанне вежаў берасцейскага замка і легендарнай берасцейскай вежы, пабудаванай яшчэ Ўладзімерам Васількавічам. Як бачым, «вежа» згадваецца толькі адзіны

⁵³ E. Tyszkiewicz, *Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuk i rzemiosel i t.d. w dawniej Litwie i Rusi Litewskiej*, Wilno 1850, S. 27–28.

⁵⁴ J. Szujski, *Dzieje Polski podług ostatnich badań*, t. III, Lwów 1864, S. 405.

раз пры пераліку артылерыі на замкавым насыпе. Вежа была абрана у якасці арыентыра, ад якога пачынаўся агляд і улік гармат. Што гэта была за вежа, менавіта дзе яна лакалізавалася – не агаворваецца. Таксама не маем інфармацыі, у які бок вёўся адлік (па гадзіннікавай стрэлцы, ці супраць г. с.). Адназначна ўпамянута толькі адна вежа, без удакладнення, ці круглая ў плане, ці квадратная.

Як вядома, пяць старых веж радзівілаўскай перабудовы 1559 г. ёсць на некалькіх з вядомых мап (І. Бодэнэр – 1, Э. Дальберг – 2). Таксама незразумела, чаму на планах вежы паказаны, а на панарамах адсутнічаюць. Загадкавае іх выяўленне можна патлумачыць небачнасцю іх ва фронт. Гэта азначае, што яны маглі быць вышынёй, ніжэй за насып, або часткова разабраныя, або перабудаваныя. Існаванне з 1657 г. акопа ці землянога вала, які захаваўся вакол замка, занатаваў Іван Хаванскі 15 сакавіка 1660 г., калі данасіў цару аб выкананых ім работах.

А Брестъ верхней город я укрепил накрепко; сверх старых крепостей по земляному городу нарубил Тарасы, в 2 стены рублены, а вышиною 2 сажени, а иных местах и в 2 1/2⁵⁵.

Гэты ж *земляной город*, насып ці окор, згадваецца у першым пасляваенным інвентары 1661 г.

*Dom Wielki. Z ktore[g]o spichlerz gdzie te zboze, ten dom / był kiedyś sondowy przed Ocuatiii z Zamku / Wniesiony do Okopu⁵⁶. Там жа знаходзім *Na wałach sztakiety z drzewa y obłamki z desczek. Wkoło z drzewa dobrego⁵⁷.**

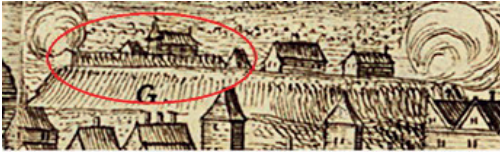
Засяроджу ўвагу: не з выспы да замка, але з замку да акопа. Атрымліваецца, што у самім замку была арганізавана яшчэ адна, болей вышэйшая ступень абароны – накітал часовага малога ці верхняга замка. У гэтым выпадку тэкст мае рацыю (мал. 9).

І. Хаванскі, як вядома, акрамя нарубленых «тарасаў», ніякіх сур'ёзных фартыфікацыйных прац не праводзіў, выкарыстоўваючы што за-

⁵⁵ Акты Московского государства, т. III, СП-б 1901, С. 57.

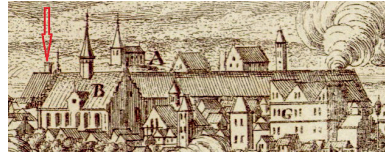
⁵⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, № 1430, k. 4. Inwentarz Fortecy Brzeskiej. об.01.1661. Пераклад: А.А. Гладышук, А.Д. Никитчик, *Инвентари Берестейского замка и города после 1660 г.*, «Вестник БрГТУ» 2013, № 6: Гуманитарные науки, С. 43.

⁵⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, № 1430, k. 5; Пераклад: А.А. Гладышук, А.Д. Никитчик, *Инвентари ...*, С. 44.

Мал. 9. Выява і лакалізацыя «акопа»*, умацаванага замкавай артылерыяй. У гэтым месцы знаходзіўся стары мураваны цэхгаўз з вязніцай.

* Сакральны будынак, папаўшы у выдзяленне – Св. Пакроўская прызамкавая царква, што знаходзілася за Спаскай замухавецкай царквой. Хутчэй усяго, пасля майскіх падзей 1657 г., яе рэшткі напрыканцы года былі перанесены берасцейскім гараднічым Янам Геранімам Жабай у Гершановічы у 1658 г. На мал. 10 яна бачна над замкам болей выразна.

Мал. 10. Фрагмент ўсходняй часткі замкавага акопа (вала) з элементам, падобным на вежу (№ 52).

сталося ад літоўскага гарнізона. Таму наяўнасць землянога вала вакол замка, зробленага перад нашэсцем швэдаў, не выглядае супярэчлівым, а для растаноўцы артылерыі існуе добрая канструктыўная падстава. Не выключана, што менавіта ён аказаўся зафіксаваны Э. Дальбергам (№ 10781, гл. спасылку 53).

Згадка 28 гармат у самім замку, дае падставы мяркаваць, што яны былі пастаўлены на некаторай вышыні, на якой – высветліць зараз немагчыма. Вышэй таго вала, што ладзіцца са *Спісам* ..., выступала, атрымліваецца, толькі адна вежа. Ад яе і лічліся гарматы. Пытанне: ад якой? Не ва ўсім пагаджаючыся з абедзвума панарамамі мастака Дальберга, на адной з іх (№ 52) можна заўважыць нейкі элемент, які мог быць выступаючай над валам часткай, падобнай на вежу (стрэлка на мал. 10). Паказаны ён з левай стараны замкавага вала, ў крайняй яго ўсходняй частцы. Хутчэй усяго, вежа, якая існавала пры дасмотры замка Дз. Ракацы, Э. Дальбергам, Нямірычам і А. Гаўдзі, знаходзілася каля ўсходняй Замухавецкай замкавай брамы, зробленай у вале.

На болей старэйшым малюнку Э. Дальберга (№ 10781, мал. 9) у гэтым месцы вежа не бачна, але ёсць нейкія, пакуль неатрыбутаваныя спаруды, якія можна атаесамляць з драўлянымі ўмацаваннямі – тэрасамі. Не выключана, што на выяве бачны стрэл гарматы, што сведчыць пра наяўнасць у тым месцы гармат і пацвярджаецца *Спісам* ...

Высвятляючы і прыпамінаючы вопыт разважанняў з перакладчыкам Алегам Медвядзеўскім па швэдскім гравюрам і планам⁵⁸, а менавіта па планам Я. Я. Банэля (Krigsarkivet, 0406:17:001:001) і Э. Дальберга (Krigsarkivet, 0425:05:139), можна згадаць ягоныя лічбы, якія тычацца геаметрычных памераў замкавай выспы, самага замка, адлегласці паміж вежамі, бастыёнамі, шырыні водных рукавоў:

... Ширина реки (Мухавца) в этом месте 42(34,4⁵⁹) м. Длина старого моста 43(35,2) м, нового 72(59) м. Периметр острова, на котором расположен замок, 920(754) м, его общая площадь 4540 м². Существующие башни отмечены кольцами 12(≈9,8)–14(≈11,4) м в диаметре, ширина стен (куртин) 2(≈1,6) м. Периметр стен замка с учетом их изгибов и диаметров башен 470 (≈385) м. Площадь замка 1,24 га. Максимальная длина острова от мыса у слияния Мухавца с Бугом 330 (270) м.

Недахопам гэтых вылічэнняў з'яўляецца велічыня польскага локця, прынятая у разліках 72 см, што на 20% павялічвае памеры. Першы вопыт дакладнай ацэнкі некаторых памераў недасканалы, але дае магчымасць уявіць адносныя памеры старога радзівілаўскага замка.

Не больш аптымістычна абстаяла справа з гарадскімі умацаваннямі. Ліст Ракацы паведамляе пра іх нудны стан, якія прапаноўвалася лепей часткова пабурыць, і зноў пабудаваць, гл. п. 1. Стан умацаванняў (гл. п. 5 *недахопы і тым больш наўрад ці выпраўляльныя*) выклікаў у палкоўніка Нямірыча роспач і жаданне вогуле адказацца ад спробы нешта папраўляць, і гэта не здарма. Застаючыся ў горадзе, мадэ'ярскія спраўцы разумелі, што застаюцца практычна без дапамогі, без фахоўцаў, здольных зрабіць нешта трывалае, з праблемай дабывання праванта – амаль у поўнай ізаляцыі. А бясконцыя стычкі з казакамі і рабаўніцтва мясцовага насельніцтва стваралі вакол – новых гаспадароў невырашальныя складанасці, якія завязваліся на такі яшчэ болей моцны і фатальны фактар, як мор, ці эпідэмія халеры, як непазбеж-

⁵⁸ <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=gmail&attid=o.1&thid=13ae15eac2afa766&mt=application/vnd.openxmlformats-officedocument.wordprocessingml.document&url=https://mail.google.com/mail/ca/?ui%3D2%26ik%3D2c76855c58%26view%3Datt%26th%3D13ae15eac2afa766%26attid%3Do.1%26disp%3Dsafe%26zw&sig=AHIEtbRltctvsyzqkFuUdGeMHCY-BV8Zlw>.

⁵⁹ Першая цыфра стасуецца да локця польскага 72 см, другая, у дужках, пералічана аўтарам да вялічыні локця 60 см.

нае наступства любой вайны. Гэтыя абставіны выклікалі непакой у Багуслава Радзівіла, які меў погляды на Берасце і аб чым звяртаўся да Карла Густава.

Працы на берасцейскай фартэцыі, якія ўжо вяліся больш за пяць год, нейкага канчатковага варыянта так і не дасягнулі. Невялікае, па форме, замкавае «зерня» старалітоўскага ўзору ўжо да сярэдзіны XVII ст. вычэрапала сваю ідэалогію і магчымасці. Зажатае з ўсіх старон гарадскімі структурамі, замкавае «зерня» функцыянальна было падобна на малыя ці верхнія, ці старыя замкі. Функцыю ніжняга замка выконвала прастора па умацаваных прадмесці. Час патрабаваў прастору, маштабу, ажыццяўлення новай артылерыйскай палітыкі. Не здарма на сойму вальным каронным двухтыднёвым у Берасці 24 сакавіка 1653 г. была ўведзена пасада магістра артылерыі (*Urząd Artileriey Magistra, або przelożony nad armatą*). Час прыспеў для пабудовы болей сучаснай фартэцыі. Але доля прыгатавала хітры пасьянс. Змарнаваныя часам пабудовы Мікалая Радзівіла Чорнага паступова утрачвалі сваё прызначэнне. Калі знікае княжацкая ці каралеўская рэзідэнцыя з замка, адразу знікае нагода абароны таго месца.

*Również czterobastionowej twierdzy o narysie prostokąta nie udało się dokończyć*⁶⁰, як натые Караль Лапатэцкі. Гэта ж тычыцца і іншага праекта, распрацаванага Э. Й. Дальбергам, які так і не быў выкананы, ні Семіградцамі, ні пазней Ліцьвінамі. Праект быў створаны толькі на паперы, а да сучаснай пяцібастыйнай крэпасці заставалася чакаць 10 год, да 1667 г.

Новая крыніца з апісаннем замка і яго фартыфікацый не змагла дакладна высветліць шэраг пытанняў: менавіта што, якім чынам, якімі матэрыяламі была праведзена малая рэстаўрацыя старога радзівілаўскага замка, што вымушае шукаць нейкае тлумачэнне наконт нарабильнасці берасцейскіх малюнкаў. Нажаль, негледзячы на тое, што гэта унікальныя выявы горада, мы не маем пацверджання тоеснасці тэзаў: што мастак бачыў і што мастак намалюваў. А працэс стварэння гісторыі панавання шведскага караля С. Пуфендорфам ператварыў берасцейскія падзеі толькі ў ампліфіцыраваны ды глорыфіцыраваны эпізод.

⁶⁰ K. Łopatecki, *Między włoską ...*, S. 16.

Дадатак

[*TRANSYLVANIA ET BELLUM BOREO-ORIENTALE. Acta et documenta*, Instruxit ALEXANDER SZILÁGYI, t. II, Budapestini MDCCCXCI, S. 293–295].

«A máj. 20-iki levél melléklete.

Annotatio tormentorum, colubrinarum, pyrii pulveris, plumbi et globorum in arce Brestensi existentium.

Imprimis in arce Brestensi reperitur unus et integer orbis plumbeus, dimidiati orbis duo, et frustula novem.

Deinde pulvis pyrius in fornice quadam servatur septem tonnis, qualibus cerevisia infundi solet.

Item ibidem muskettarum globi numerantur 3000.

Tormentorumque et colubrinarum globi ferrei 200.

Circumeundo autem a turri usque ad eandem turrim, in propugnaculis cernere est tormenta 2, colubrinæ æneæ 18, ferreæ 8.

In arcis area jacet corruptum tormentum 1.

Colubrinæ æneæ etiam fractæ 2.

Et ferreæ perinde ruptæ 3.

Ibidem in arce habentur bombardæ (colubrina minores, et Musketta majores, quas portate non solent, nos Hungari Szakallos vocamus) cum suis lectis ligneis numero 31. Absque lectis ligneis 6.

Circa civitatem denique in propugnaculis sunt colubrinæ æneæ 8., ferreæ 4. Et bombardæ nunc circumscriptæ (Szakallos vocate) 4.

In munienda Brestia considerationes sunt hac.

1. Locus quamvis natura, arte tamen fere ulla munitus, ita ut opera incepta tantum abest, ut ad defensionem essent proficua, ut potius illa destrui majori ex parte debeant, et denuo erigi, quod fieri cito non potest, prout sua Mttas informabitur per generosum dnum locumtentem quartiriorum magistrum.

2. Tormenta pauca, parva sunt reperta juxta inventarium inclusum, sed globi, pulvis tormentarius in quantitate minima, plumbum exiguum, funiculi nulli; ad tormenta illa conformes globi mihi etiam desunt. Si autem propria tormenta dereliquero hic, pro campo vel obsidione aliqva carebo; prout etiam copia pulveris et funiculorum ad utrumque usum sufficientia mihi desunt.

3. Præsidium si magnum ordinavero, ob defectus supranotatos sustinere obsidionem non poterunt, et prout Poloni nunc, ita nos etiam illos amittemus milites. Si parvum præsidium, illud non multum poterit efficere, præsertim in distantia exercituum nostrorum.

4. Etiam commeatus, præsertim sal, et alii ganaris vix acquire poterit.

5. Visis istis defectibus et quidem vix reparalibus, etiam mag. dn. Niemicus recusat pro nunc suscipere hoc onus gubernationis, quo renuente tanto magis, imo etiam si acceptaret, sibi adjungendos officiales idoneos in exercitibus meis habere vix possem, abscedente autem sua Mtte etiam ex exercitu suæ Mttis, si quibus carere potuisset sua Mttas, jam rehabere difficile videtur.

6. Morari hic nobis cum exercitu est difficile, tam pro eo, ut in his partibus commeatus ne penitus et omnimode consumeretur, quam etiam quod nihil certi de hostibus Volhiniam et Czenstocoviam versus se conferentibus, de rebus Cracoviensibus, Hungaricis, Transylvanicis, Valachiarum, et Turcicis, Tartaricisque, nec non Kozacorum, etiam hic loci Intelligere possimus.

Super his igitur, ac aliis etiam rebus statum hunc modernum concernentibus, consilium simul, ac in quibus placebit, succurrens medium a sua Mtte spe indubia expecto, nihil expensis ac quibusvis laboribus meis parcendo, modo sciam, unde et qualiter de his providere, et defectus supplere possim.»

BIBLIOGRAFIA

Constitutvie y vchwała seymu walnego koronnego dwwniedzielnego w Brzesciv Litewskim R.P. M.DC.LIII, Warszawa [1653].

Kereszt és félhold: a török kor Magyarországon: 1526–1699, Budapest 1999.

Kochowski W., *Annalium Poloniae climacteris secundi, regnante Joanne Casimiro, Cracoviae 1688.*

Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego, t. I, red. M. Zgliński, Kraków 2013.

Krigsarkivet, Sveriges krig, 0425:05:139 Brest Litowsk.

Kubala L., *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego, Lwów 1910.*

Kungliga Biblioteket, Sztokholm, C.X.G.B.41, 10781, 10782.

Łopatecki K., *Fortyfikacje Brześcia Litewskiego w dobie II wojny północnej*, «Studia i Materiały do Historii Wojskowości» 2007, t. 43, s. 159–176.

Łopatecki K., *Między włoską a holenderską sztuką fortyfikacyjną. Plan rozbudowy Brześcia Litewskiego w świetle "Geometrisch Plan der Statt Brzesche in Littawen" z 1657 roku*, «Zapiski Historyczne» 2009, t. 74, z. 4.

Łopatecki K., *Prace kartograficzne wykonane na ziemiach Rzeczypospolitej przez szwedzkich inżynierów wojskowych w XVII stuleciu*, «Studia i Materiały do Historii Wojskowości» 2009, t. 46.

- Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria*, T. XXIV: *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése*, Budapest 1875.
- Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku postępujące, w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe*, wyd. M. Bałiński, Wilno 1859.
- Plebański J.K., *Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne*, Warszawa 1862.
- Płosiński J., *Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657*, Zabrze 2006.
- Płosiński J., *Wyprawa kniazia Semena Urusowa na Brześć (listopad–grudzień 1655 r.)*, «Mazowieckie Studia Humanistyczne» 2003, t. 9, nr 1–2, s. 5–31.
- Pufendorf S., *Histoire du regne de Charles Gustave, roy de Suède comprise en sept commentaires enrichis de tailles douces: Traduite en françois sur le latin*, Nuremberg 1697.
- Rachuba A., *Odzyskanie Brześcia Litewskiego jako ostatni akord „szczęśliwego roku”*, [w:] *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013, s. 268–277.
- Scriptorum rerum poloniarum*, t. III: *Stefana Franciszka z Prószcza Medekszy księga pamiętnicza*, Kraków 1875.
- Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013.
- Szujski J., *Dzieje Polski podług ostatnich badań*, t. III, Lwów 1864.
- Terlon H. de, *Pamiętniki ambasadora Ludwika XIV przy kr. Szwecji Karolu Gustawie 1656–1660*, Wrocław 1875.
- Transylvania et bellum boreo-orientale, Acta et documenta*, wyd. S. Szilágyi, Budapest 1891.
- Tyszkiewicz E., *Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuk i rzemiosel i t.d. w dawniej Litwie i Rusi Litewskiej*, Wilno 1850.
- Акты Виленской археографической комиссии в 39 тт.*, t. VI, Вильно 1872.
- Акты Виленской археографической комиссии в 39 тт.*, t. XXXIV, Вильно 1909.
- Акты Московского государства*, t. III, СПб 1901.
- Археографический сборник документов*, t. XI, Вильно 1890.
- Белы А., *Невядомыя эпизоды «невядомай вайны». Ваенныя дзеянні Швецыі супраць ВКЛ у 1656–1657 гг. вачыма Эрыка Дальберга, «Спадчына» 1999, № 3, С. 114–129.*
- Гладышук А.А., Никитчик, А.Д., *Инвентари Берестейского замка и города после 1660 г.*, «Вестник БрГТУ» 2013, № 6: Гуманитарные науки.
- Грушевський М., *Історія України-Руси*, t. IX-2 (Роки 1654–1657), Київ 1997.
- Катлярчук А., *У ценю Польщчы і Расеі*, «АРСНЕ» 2008–2009, № 7–8.
- Ніколаева Н., *Завершальний етап походу козацьких військ під керівництвом Антона Ждановича в Польщу в 1657 р.*, „Гілея: науковий вісник” 2013, Випуск 73, № 6, С. 4–6.
- Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссиею*, Т. VIII, СПб. 1884.

Summary

Brest-Litovsk in May 1657: Swedish Efforts and Transylvanian Despair

The history of Brest-Litovsk is inseparably connected with the Second Northern War (1655–1660). Then, the town and the castle became a strategic fortification. As a result, it was occupied by the Swedish-Transylvanian army in 1657.

Epistolographic sources created by the main participants of military actions in May 1657 include a lot of information that is important for researchers studying the history and architecture of Brest-Litovsk. The most outstanding of the documents is the letter from prince George II Rákóczi to Swedish king Charles X Gustav, written on May 20, 1657. That source includes a detailed description of the Brest fortress and defence capabilities. Swedish military engineer Erik Jönsson Dahlbergh took part in the work on fortifying Brest-Litovsk. The full use of information included in the letter is possible thanks to the preserved cartographic documentation from the mid. 17th century.

The prince's letter contains three sections devoted to different subjects. The first includes current political information connected with the activities of Swedish-Transylvanian-Cossack coalition. The second part is a list of cannons, ammunition and powder stored in the Brest castle. The third section, titled "In munienda Brestia considerationes sunt hac", presents some recommendations connected with the improvement of the fortification and the town. The article includes a detailed analysis of Rákóczi's letter using the plans and panoramas of the town prepared then.